

Julfirandet i Holaveden under 1800-talet

En berättelse om magi och festyra

**The celebration of Christmas in Holaveden during the 19th century
A narrative of magic and festivity**

Av: Camilla Ziedorn

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING	1
Källorna	1
Forskningsläget	3
JULENS YTTRE KARAKTÄR	5
Förberedelserna	5
Julefrid	7
Kvällsvarden	7
Julklappar	8
Juldagen	9
Annandagens morgon	9
Julkalas	10
Jultiggeri	10
Det nya året	11
JULENS MAGISKA KARAKTÄR	12
Föreställningsvärlden	12
Magin vid jul	13
Makter i rörelse	13
Skydd mot makterna	14
Utnyttja magin för gårdens väl	15
Orakeltid	17
Det sammanhängande magiska tankesättet	18
JULENS SOCIALA KARAKTÄR	19
Naturligt stark gemenskap	19
Julens sociala karaktär	19
Vikten av den sociala högtiden	20
Ett skådespel	21
SAMMANFATTADE SLUTSATSER	23
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	26

"Holaveden är fullt av kantiga, grånande minnen, av de utsöktaste gyllene mossor, där djur och människor rört sig, inneslutna i en vild, obarmhärtig natur, som de har brutit och trampat. Med avståndens fördjupning dröjer ett poetiskt skimmer över denna vildsköna ensamhet med dess ödsliga fängslade leende."

INLEDNING

Julfirandet är meningsfullt. Det påståendet är utgångspunkten för denna uppsatts. Genom folkbruk och folkseder, som upprepas årligen, ger julen uttryck för vad som rör sig i individens lilla värld. Julfirandet i gångna tider vittnar om en längesedan svunnen världs- och trosuppfattning och ger uttryck för en gång livlig o betydelsefull kulturtradition. Låt oss därför damma av de gamla julsederna och återigen låta dem spelas upp. På så vis uppenbaras för oss en levande föreställning om en svunnen tid.

Första akten handlar om *hur* julen firades i Holaveden, som är vårt undersökningsområde, under 1800-talet. Den behandlar julens yttre karaktär. Om vi sen tar oss in under skalet och låter den andra akten utspelas där, får vi en insyn i dessa människors värld och på så sätt förstår vi vad julfirandet egentligen innebar för dem och vad det gav uttryck för.

Min uppsatts syftar följaktligen till att vi ska förstå vad julfirandet i Holaveden betydde för människorna där, under 1800-talet. För att få en grund och en yttre form, inleder jag med en rent beskrivande del av hur julfirandet gick till. För att sen fylla denna form med innebörd, har jag använt mig av de två inriktningar jag anser hade det dominerande inflytandet på julfirandet; den magiska och den sociala karaktären.

Frågorna om hur julfirandet ska förklaras hopar sig. Hur såg julfirandet ut? Vad kan förklaras som ett uttryck för den magiska föreställningsvärlden? Vad hade julen för betydelse för det sociala utbytet? Vad hade julen, i dess karaktär av festtid, för betydelse för arbetsåret?

Jag börjar alltså med en beskrivning av julsederna, för att i andra delen analysera dem, utifrån ett magiskt tänkande och det sociala sammanhanget. Förhoppningsvis får vi då en förklaring till julfirandets innebörd. Med den nyförvärvade kunskapen görs då en sammanfattning av de viktigaste slutsatserna, där de tre karaktärerna förenas i en. På så vis får vi en enhetlig bild av och en djupare förståelse för julfirandet i Holaveden under 1800-talet.

Det kan tyckas besynnerligt att den kyrkliga aspekten läggs åt sidan. Det har sin förklaring i att julen som religiös högtid inte fick stor plats i det folkliga firandet. Det fanns en motsättning i julfirandet mellan kyrkans största högtid, folktrons magiska tid samt det största folkfestandet på året. Allt detta inklämt i en och samma högtid. De två sistnämnda tenderade att få mest plats och därför speglar julfirandet bäst.

Källorna

De källor jag använt mig av består till största delen av nedtecknade minnen. Sagesmännen kommer alla från Holaveden, med olika födelseår och yrken. De är födda mellan 1806 och 1854 och det finns representanter från batre förmedlade hushåll, som prostsöner och hemmansägare. Liksom från de fattigare hushållen, som väverskor och soldater. I vissa fall är det sagesmännen själva som skrivit ned minnesanteckningarna, andra dokument består av intervjumaterial. Med utgångspunkt från deras berättelser har jag utvecklat och förklarat företeelserna med hjälp av böcker skrivna av folklivsforskare samt tidningsklipp om Östergötlands julfirande i förra seklet. Bockerna företräder olika tolkningar av

jultraditionerna.¹ Tidningsklippen är hämtade från Linköpings länsmuseum och är ofta skrivna av folklivsforskare eller historiker. Ibland är de även skrivna av journalister, men om så är fallet handlar det enbart om en sammanställning av befintligt material eller om intervjuer.

Källorna domineras emellertid av nedtecknade berättelser. Ofta har de kommit till genom att amatörhistoriker och historiker gått ut i bygderna och intervjuat gamla människor om hur de firade jul förr. Intervjuer som källmaterial kan vara vanskliga att stödja sig på av flera anledningar. Dels kan intervjuaren genom frågorna styra svaren. Detta kan ske på medveten väg, för att lyfta fram en redan innan bestämd tes. Därav kommer det sig att berättelserna ofta har en nostalgiskt drag över sig, för att bekräfta att jularna förr var genuinare och mer äkta. Tendensen kan även vara omedveten, då intervjuaren i ren okunskap om intervjuteknik, styr sagesmannens berättelse. På så vis kan vissa mer marginella företeelser få stor plats i berättelsen, vilket ger en illusion av att det spelade en central roll i firandet. Mer självklara och, för intervjuaren i fråga, ointressanta saker riskerar att få ett begränsat utrymme, trots dess kanske stora betydelse för julen. Tendensen i frågorna har inte varit möjlig att kontrollera, då det alltid enbart varit svaren som publicerats.

Ett annat negativt drag med denna form av källor är att man alltid gör ett urval då man återberättar något. Man kan omöjligt ta med allt och väljer därför det man själv tycker är intressantast.

Källornas trovärdighet stärks däremot en hel del genom det faktum att de återberättar en ständigt återkommande händelse. Det är fråga om en djupt rotad tradition, vars moment och betydelse man fostrats in i och tolkar på samma vis. Det minimerar risken för eventuella feltolkningar. Det fanns en allmängiltig och stor kunskap om jultraditionerna. Ju mer man vet om det man ser, desto säkrare iakttagare blir man. Man har således kunnat notera detaljer och förklarat fenomen i stor utsträckning. Faktafelen torde därför inte vara många.

Mitt material består uteslutande av sagesmän som berättar om vad som har hänt, i en förgången tid, varför tidskritik kan vara befogad. Minnet är nämligen inte så klart som man många gånger vill inbilla sig. För att få plats med alla upplevelser så måste minnet vara selektivt och man minns därför ofta bara det man vill minnas. Var till exempel inte alltid barndomens jular snöigare, traditionsenligare och *mer* jul helt enkelt. På samma sätt måste det vara för dessa sagesmän, varför berättelserna ofta är lite idealiserande och nostalgiska.

Faktumet att det förflutit en lång tid mellan firandet och nedtecknandet för även med sig ett annat problem. Sagesmännen bär nu med sig en mängd kunskaper och erfarenheter som de då inte hade. De kan ha tagit del av senare teorier och berättelser om julfirandet förr i tiden.

Framförallt har de levt ett helt liv, vilket gjort dem till andra människor. Det är omöjligt att nollställa sig och återberätta en händelse utifrån hur man då såg och upplevde den. Alldeles säkert vävs senare förvärvad kunskap och erfarenhet omedvetet in i berättelserna.

Positivt är dock att det enbart rör sig om förstahandskällor. Antingen är de egenhändigt nedskrivna eller så är svaren i intervjuerna ordagrant nedtecknade. Berättelserna har sålunda inte gått genom flera stadier, vilket tenderar att förändra dess innehåll. Utrymmet för

¹ Böckerna jag syftar på är framförallt: N. A. Bringéus, *Årets fest seder*, Södertälje 1976, A. Eskeröd, *Årets fester*, Borås 1973 samt P:n Nilsson, *Årets folkliga fester*, Uppsala 1936

intervjuarens egna tolkningar är minimalt, då materialet inte är bearbetat och omskrivet. Det är sagesmännens version som kommer fram i materialet.

Jag har försökt minimera felen, som kan ha uppkommit i enlighet med ovan nämnda problem, genom att hela tiden förhålla mig kritisk till materialet. Dessutom har jag enbart använt mig av uppgifter som bekräftats från flera håll.

Slutligen kan nämnas att jag har haft det lätt på så sättet att jag inte haft som intention att utrona vad som *egentligen* varit sant och riktigt. Det har inte spelat någon roll om tolkningarna sagesmännen gjorde inte var de rätta. Huvudsaken är att de varit verkliga och sanna för *den* tidens människor.

Forskningsläget

Om jag säger gammal svensk allmogejul, framträder antagligen en inre bild av slädfärder i gnistrande vit snö, stämmingsfulla julbrutor, julhalm i mass och om du sluter ögonen kan du nästan känna doften av gran, lack, glögg o pepparkakor. Allmogejulen har blivit ett koncept på en idealjul.

Denna idealiserande bild är delvis en effekt av äldre tiders historikers sätt att skildra julen. När bondesamhället var i upplösning, såg många det som sitt kall att ta till vara dess kulturtraditioner och rädda dem från att förintas i glömskan. Det var en reaktion mot samhällets alla förändringar. Julen framställdes därför som något gediget, med gamla anor. Ju äldre den var desto bättre. Allmogejulen var den riktiga julen, medan dagens jul bara var bleka rester från denna.

Därför har forskningen om jultraditionerna i hög grad gått ut på att fastställa deras ursprung. Man försökte ofta bevisa att jultraditionerna hade hedniska rötter. Julens innebörd hade i grunden karaktären av en förkristen kult. Julsederna var följaktligen ett forntida bruk, som hade kristnats.²

Mot denna övertolkning av det material man hade att tillgå, väcktes reaktioner, vilket resulterade i ett ohistoriskt betraktelsesätt. Forskarna, med von Sydow i spetsen, klippte av alla band med historien. Man förklarade alla seder som fikt utan någon djupare mening i. Uråldriga seder förklarades på samma sätt som nutida, där ett fikt alltid hade varit ett fikt. Man måste därför ha utgått ifrån att det mänskliga psyket fungerat likadant i alla tider, vilket det ju inte har gjort.

Numera inser man emellertid att sederna hade en större betydelse och en djupare innebörd. Man aktar sig samtidigt för att tolka in mer än vad källorna håller för. Forskningen på det hedniska ursprunget har sålunda övergivits. Förändringar och diskontinuitet är något man måste räkna med, då människorna inte är traditionsbärare i samma utsträckning som de är traditionsbyggare.

Ett annat forskningsbruk man omvärderat är tendensen att studera julsederna, sönderdelade i element, som sen kunde sorteras in i folklivsarkivens boxar. Man hade inget intresse för det sammanhang de ingick i.

² Detta tolkningsmönster använde bl a P:n Nilsson.

Nu har man börjat betrakta julsederna utifrån dess sociala sammanhang. Därmed ses julfirandet som ett socialt fenomen, som bärs upp av människorna i en viss miljö och ger uttryck för deras tro och önskningar.

Omtolkningar av julsedernas innebörd görs alltså ständigt. Det beror till en viss del på att det är väldigt svårt att få en teori att stämma överens med källmaterialet, eftersom det finns så många olika tolkningsmöjligheter. Istället har man därför ofta försökt få källmaterialet att stämma överens med en teori. Dessutom vilar vetenskapen på vissa premisser som inte är självklara och därför förändras i och med att mer forskning görs.

JULENS YTTRE KARAKTÄR

För att förstå vad julfirandet i Holaveden innebar, måste vi först ha en bild av hur den såg ut. Därför inleder jag med att beskriva julfirandet till dess yttre form, för att i den andra delen analysera vad detta gav uttryck för. Låt oss nu ta det från början, så här gick det till:

Förberedelserna

*"Intet år är så långt, att det inte till jul blir trångt"*³

Julen var årets absolut största högtid, såsom både kyrkohelg och festperiod och det säger sig självt att detta krävde sina förberedelser. Innan jag tar upp dessa kan det dock vara på sin plats att poängtera landsbygdens ekonomiska karaktär vid denna tid: Gårdarna var självständiga försörjningsenheter. 1800-talets bondesamhälle var självhushållets tid, där i princip allt som konsumerades var självproducerat. Att förbereda julfirandet med allt vad den innebar, krävde därför både mycket tid och hårt slit.

Det börjades redan på sommaren, med insamling av godsaker till julbordet ur naturens skafferi, såsom till exempel nötter. Vidare insamlades blomster för att användas till julbadet och julosten ystades. Då hösten kom fick diverse nötkreatur sätta livet till, för julbordets fågnads skull. Talgen från dem användes för att stöpa de många julljusen. Väl inne i julmånaden accelererade arbetet med julförberedelserna: Säden måste färdigtröskas för att användas till brygden av julens starka drycker, det vill säga öl och brännvin. Därpå följde julbaket, som var en stor apparat, då brödet skulle räcka långt in i det nya året. Vid lucia slaktades grisen för att få färskt fläsk, korv och svinhuvud till julbordet. Ved skulle huggas så det räckte över hela julhelgen och kläder, dukar, gardiner och andra textilier skulle tvättas. Några dagar innan jul vankades det storrengöring av stugan.

Det material jag fått fram om Holaveden begränsar sig till själva julhelgen. Därför nöjer jag mig med att bara ha nämnt de många göromålen innan jul och går först nu, när vi kommit fram till julafton, in lite mer detaljerat i beskrivningen av julens bestyr.

På julafton gick man upp tidigt för att hinna med allt som skulle göras innan aftonen, då helgen inträdde. Stugan pyntades efter bästa förmåga. Hur det såg ut i stugorna efter att kvinnorna gått loss på juldekoren finns det dock inget entydigt svar på, eftersom man inte hade massproducerat pynt. Man var således tvungen att använda fantasin och göra något av det man hade att tillgå. Ofta stöter man på beskrivningar av hur väggarna pryddes med färgglada papper. Vävda bonader med bibliska motiv torde inte heller varit ovanliga. En så kallad julkrona kunde hänga i taket eller stå på julbordet. Vanligen var den gjord av halm eller granris och utsmyckades med karameller, äpplen, pappersblommor och annan grannlåt samt många ljus, vilka tändes vid högtidsstunder. På 1870-talet började julgranen bli mer allmänt förekommande i Östergötland.⁴ Det framgår ofta att det var de äldre hemmen som haft

³ P:n Nilsson, s 152

⁴ Östgöta Correspondenten, 1962. 12. 02

julkronor och det verkar som om julgranen konkurrerade ut julkronan.⁵ I taket över julbordet kunde även en takfågel av halm hängas samt en vit duk. Då man satte upp denna sa man att man "pinnade upp julen". Detta uttryck kom antagligen av att man fäste duken med hårda pinnar i takets timmer.

I denna kalla och mörka tid, var det naturligt att ljusen hade en central roll, som ljus- och värmekälla. De nystöpta ljusen sattes på julbordet och tändes. Man hade som sed att låta ett ljus brinna under hela natten. Brasan i öppna spisen tändes och även den skulle brinna över natten.

En annan central roll i julfirandet hade halmen. Den bars in i stugan och ströddes ut på golvet. En hemmansägare berättar: "Å julafton då skulle di ta in ärtehalm å lägga på golvet i rumma, å den skulle di dansa i, å den skulle di ligga i, å den skulle di inte ta bort förrn över nyåret."⁶ Halmen var således den plats man vistades i under julen. Det var där man sov, lekte och dansade. Under senare hälften av 1800-talet träffar man allt mer sällan på detta bruk. Det upphörde sedan helt. Det har sin förklaring i att de hygieniska förhållandena förbättrats och man ville därför inte ha den skröpiga halmen inne i stugan. Dessutom var det en effekt av brandstodsbolags och myndigheters intensiva bekämpning av seden med tanke på den stora brandfaran. Från grannsocknar berättas att man istället började strö golven med granris, varför man kan anta att detsamma gjordes i Holavedsområdet.⁷

Av mitt material om förberedelserna kan jag sluta mig till, det i och för sig ganska självklara faktumet, att kvinnorna förberedde för julfirandet i hemmet, med pyntning och mat, medan männen gjorde i ordning inför julen på gården. På gården var det en allmän sed att resa så kallade julstänger, som markerade att julfriden inträtt. Det var korslagda stänger med en granruska på toppen. Dessutom förekom det att granar ställdes upp även utomhus. Ladugården rengjordes och det var viktigt att allt stod på sin plats, så det rådde ordning och reda då helgen inträdde.

En paus i julstöket togs då man doppade i grytan: "När svinhufvudet och fläsket voro kokta julaftonen (på förmiddagen) och färdiga att tagas ur den stora grytan, kom hvar och en af husfolket med sin halfva eller fjerdedels kaka rågröd och doppade i flottet, och smakade detta rätt skönt."⁸ Det finns olika uppgifter om när på dagen detta skulle ske, vissa uppger att det skulle doppas redan vid fem-, sextiden på morgonen, enligt andra mitt på dagen.

Så kom då de personliga förberedelserna. Man skulle nämligen även själv vara fin och ren till jul. På julaftons eftermiddag, då alla bestyren var undanstökade skulle alla bada, i bastu om sådan fanns, annars i en träbalja inne i köket. Här kan det vara värt att nämna att man levde under helt andra hygieniska förhållanden än idag. Bada gjorde man oftast bara en till två gånger om året, till jul och midsommar. Därför var badningen en stor procedur. Det förekom alltid en särskild ordning för gårdens folk; först badade husbonden, sen drängar, pigor och barn och sist husmodern. Alla i samma vatten.⁹ Efter rengöringen skulle man ta på sig rena klädesplagg och, om man hade råd, gärna nya.

⁵ Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala. ULMA, artikelnr K,A4

⁶ S. Rothman, *Östgötska Folkminnen*, Lund 1941, s 5-6

⁷ Östgöta Correspondenten, 1976. 12. 11 samt Mjölby tidning, 1952. 12. 03

⁸ J. M. Rosén, *Några minnesblad*, Stockholm 1877, s 60

⁹ Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala. ULMA, artikelnr K,A4

Förberedelserna hade sammanfattningsvis ett bestämt syfte: Man skulle välkomna den stundande högtiden med renlighet och välfyllda skafferier. Det var med andra ord väldigt mycket att göra innan julfriden kunde sänka sig över gården.

Julefrid

*"Under julen skulle alla sysslor vila och allmän frid råda"*¹⁰

Efter all stress och hårt arbete, som förberedelserna krävde, skulle den beryktade och kärt efterlängtade julfriden infinna sig. Faktum är att denna frid var reglerad i landskapslagarna såsom fridsbestämmelser. När friden infinner sig skiftar från landskap till landskap. I Östgöotalagen preciseras tidpunkten till; "sedan aftonsången är sjungen och varar till dess aftonsången är sjungen på åttonde dagen efter tolfte dag jul", det vill säga från julaftons kväll till och med tjugondag Knut (den 13:e januari).¹¹ Trots att landskapslagarna inte längre praktiserades i 1800-talets samhälle, har jag ideligen i mitt material stött på indicium om att det var tabubelagt att arbeta över julen. Det vittnar till exempel följande citat om: "På förmiddagen buro pigorna upp sina vagnar (östgötabenämningen på spinnrockar) på vinden för att stå der tills julen var ute, och vedvrån staplades full med ved, så att sådan icke behöfde bäras under juldagarne."¹² Fridsbestämmelserna har således tenderat att leva kvar i traditionen som oskrivna lagar. Då julfriden inträtt inskränkte sig arbetet till det mest nödvändiga löpande sysslorna.

Kvällsvarden

*"Östgöta-allmogens lefnadssätt, så tarfligt i hvardagslag, var likväl icke fritt från en viss lyx när det skulle så vara. Denna tillkännagaf sig dock egentligen genom en oändlighet rätter mat och prunkande på bordet af stora, massiva ölkannor af silver."*¹³

Efter badet på julaftonskvällen, när alla förberedelser var klara och julfriden hade inträtt, vankades det kvällsvard. Det var nu den goda julförplägningen började. Bordet dukades med en mängd bastanta rätter, såsom korv, fläsk, lutfisk och svinhuvud, vilken i trakten kallades julahös. (Hös är ett annat ord för kind och det var där det mesta köttet fanns.) Varje hushållsmedlem tilldelades även en så kallad julhög, eller julaltare som det kallades i trakten.¹⁴ Den bestod till stor del av ett flertal olika brödsorter och, beroende på gårdens resurser, även

¹⁰ P:n Nilsson, s 169

¹¹ Bringéus, s 33

¹² Rosén, s 60

¹³ H. Brolin (red), *Ödeshög genom seklerna*, Skeninge 1968, s 92

¹⁴ Rothman, s 6

ost, korv, fläsk och dylikt. Dessutom fanns det risgrynsgröt, som åts ur en gemensam skål. Det hela sköljdes ned med rikliga mängder av det hembrygda ölet och brännvinet.

Under hela julen åt man av denna mat, som i de flesta gårdar fanns i överflöd. Man skulle, utan att överdriva, kunna beteckna julen som en tid av frosseri i mat och starka drycker. Det var en annan sorts mat än vad man till vardags var van vid och dessutom var den färsk och inte rökt eller saltad, vilket var vad bondens smaklökar var vana vid. När buken sen var fylld och strupen vätd läste husfadern julevangeliet, varpå det sjöngs någon psalm. Bordet dukades inte av, utan allt stod framme under julnatten.

”Äfven i stall och ladugård bestods under julen bättre förplägning än eljest; på hafre, hö och asplöf sparades icke för hästarna, och för hvarje kreatur i ladugården lades julaftonen en nek otröskad hafre, att äfven de skulle veta att det var jul. Ej heller sparvarne blefvo lottlösa, ty för deras räkning ställdes uppå taket äfven en hafrenek.”¹⁵ Många sagesmän berättar att man var mån om att ge djuren god julförplägnad juletid. En mycket vanlig förekommande sed i Holaveden var likaledes att man såg till att även djuren visste att det var jul. För att vara säker på att det verkligen framgick skulle man för säkerhets skull ”(...) skrika i örat på dom: Julafton!”¹⁶

Julklappar

*”Julklappsseden är baserad på ett ömsesidigt givande och tagande.”*¹⁷

Julklappar, om sådana förekom, delades ut mellan familjemedlemmarna och bestod oftast av nyttosaker. Dessutom fick tjänarna julklappar i form av matgåvor. ”Husets folk gav varandra julklappar inne i stugan. Grannarna kastade in sina paket genom dörren. Dessa paket voro ganska rundligt tilltagna, åtminstone i storlek, ty man hade virat in dem i halm och papper.”¹⁸ Mer än så förtäljs dock inte om julklappsseden i Holaveden. Från grannsocknar däremot, berättas att man efter att ha kastat in julklapparna hos grannen sökte försvinna obemärkt. Mottagaren var dock snabbt på benen och försökte få tag i givaren för att, om detta lyckades, traktera honom rikligt.¹⁹ Eftersom julsederna i samma trakt ofta inte skiljer sig nämnvärt från varandra, får man anta att liknande bruk förekommit även i Holaveden.

¹⁵ Rosén, s 60

¹⁶ Rothman, s 5

¹⁷ Bringéus, s 66

¹⁸ Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala, ULMA, artikelnr K,A4

¹⁹ Östgöten, 1957. 12. 19 samt 1976. 12. 02

Juldagen

*"Juldagen är den den av julens högtidsdagar, där den kristna prägel starkast framträder."*²⁰

Juldagen var kyrkans största högtidsdag och därför skulle det firas två mässor i kyrkan, en i ottan samt en högmässa. Av praktiska skäl hade dessa flyttats samman, så de kom i följd. Därför var kyrkogången förlagd till väldigt tidigt på morgonen. Tiden varierar i församlingarna, men i Stora Åby hölls den länge vid tre på morgonen, vilket torde varit ganska normalt. Enligt 1686 års kyrkolag skulle julottan framflyttas till klockan sex. Det efterföljdes dock sällan, men i Åby skedde detta tillslut nära två sekel efter förordningen kommit.²¹ Det var alltså inte många timmars sömn man fick under julnatten förrän man skulle upp för att hinna i tid till julottan, speciellt om man hade lång väg till sockenkyrkan. Upp och ut i den mörka, kyliga natten måste man dock, för det var noga med att alla som kunde åkte till julottan. För att stanna hemma krävdes ett giltigt skäl därtill, såsom ålder, sjukdom eller liknande. Med hjälp av bloss lös man sig fram i natten och det bildades improviserade fackeltåg som färdades likt en karavan mot kyrkan.

Hela gudstjänsten var ofta slut långt innan dager. På vägen hem skulle det alltid köras ikapp. Det finns många berättelser om hur denna tävling utvecklats till rena vansinnesderbyt. Prästerna var inte glada åt denna sed, där bönderna, om de inte smugit ut innan gudstjänsten var avslutad, sprang ner varandra på utvägen, i iver att först komma iväg. Hästarna fick även denna dag rikligt med foder, vilket spetsades med brännvin så djuren var på bettet vid kappkörningen hem.²²

Om någon stannat hemma hade denna maten klar till de hemkomna. I övrigt tillbringades juldagen hemma i stillhet. Det var tabu att besöka någon denna dag, man skulle hålla sig i hemmets lugna vrå och ägna sig åt eftertanke och meditation, denna kyrkans högtidsdag.

Annandagsmorgon

*"Så hadde di för sej att di skulle gå ut i lagårn hos granna om anddasmöra å skjuta ut gödsla å dom å städa."*²³

Arbetsförbudet under julhelgen gällde även arbete hos kreaturen. "Di skulle inte möka unner jula ifrå julaftonsmiddan å te anddasotta." Det hade därför bokstavligt talat blivit ganska skitigt då man skulle ut och mocka vid annandagen. Man kan förstå att folket försökte göra något festligt av detta slit: Ungdomen hade som sed att gå runt i bygden och städa och göra fint hos

²⁰ P:n Nilsson, s 256

²¹ Brolin (red), s 111

²² Eskeröd, s 195

²³ Rothman, s 4

omtyckta grannar. Om det däremot var någon man ogillade så: (...) kunde de hända, att di på spektakel hävde opp görseln i krubbera i stället för te möka.”²⁴

En annan förpliktelse som gjordes lite festligare denna morgon var vattningen av hästarna. Man hade då hästkapplöpning till något vattendrag, en så kallad staffansritt.

Julkalas

*”Hvad det dansades denna tid, d. v. s. från och med annandagen (...) till och med tjugondagen. Bjudningarna grepo in i hvarandra likt länkarne i en kedja”*²⁵

Från annandagen tog man igen juldagens stillhet och lugn med ränta, då började nöjenas och festernas tid. Alla gårdar hade sitt julkalas och man försökte överträffa varandra i mat- och festväg. Under denna bekymmersfria tid kom släkt och vänner samman och det åts och dracks, dansades och lektes ohämmat. Ibland var man borta flera dagar i sträck. Det kanske är överflödigt att nämna att denna tid var kärt efterlängtd och älskad av de flesta: ”Någon trötthet kom icke i fråga - det var som om man varit af jern - icke heller några tunga ögonlock, och var det något som tyngde på sinnet, så var det att det var jul endast *en* gång om året, ty man - d. v. s. ungdomen - skulle gerna haft lust att fortsätta med detta lif året om.”²⁶ Ungdomen hade även sina egna kalas, så kallade lektugor. De bekostades dels av husbondefolket, dels genom att man gick runt i gårdarna som stjärngossar och sjöng och blev då trakterade. Ett liknande följe som kunde dyka upp i farstun vid jul var staffansföljet. Det berättas hur man maskerade sig med huvuden föreställande julbock, julgalt och liknande.²⁷ Om julbocken berättas från grannsocknar hur han kläddes, ofta med halm surrat runt kroppen och hur han släpptes in i stugorna för att roa, skrämma och vara påhittig.²⁸ Man tiggde således ihop till sina julkalas och tiden som återstod av julen fylldes då med upptåg och kringvandringar.

Jultiggeri

*”Stinn som en tiggarepåse da'n före julafton.”*²⁹

Ungdomarnas sångföljen och upptåg var dock inte de enda som var runt o tiggde vid jul. Vi måste komma ihåg att vid denna tid hade gårdarna fyllda förråd. Dessutom var julen en gåvornas och givmildhetens tid, med gåvoseder och julbjudningar. Det var alltså en sed att vara frikostig vid jul. Denna kombination förstod de många fattiga att utnyttja och det lockade dem

²⁴ Rothman, s 5

²⁵ Rosén, s 59

²⁶ Ibid, s 59

²⁷ Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala, ULMA, artikelnr K,A4

²⁸ Östgöten 1957. 12. 19

²⁹ Östgöta Correspondenten, 1940. 12. 11

ut att tigga vid juletid. Det berättas hur det ibland kunde vara ända upp till 20-25 tiggare samtidigt i en stuga.³⁰ Det togs för givet att tiggarnas stora skara kom vid jul. Det förstår man då det finns en massa uppteckningar som berättar om hur man till och med bakade speciella tiggarröd vid julbaket. Det ansågs självklart att göra så mycket mat vid jul så att det räckte till alla som gjorde anspråk på den. Att slösa var för en gångs skull det riktiga.

Det nya året

*”Nu är julen slut,
Nu ha vi dansat ut,
Nu få vi inte dansa mera.”*³¹

Det nya året hälsades på nyårsdagens morgon på olika sätt. En sagesman berättar om hur man väcktes av ett sångfölje, som började redan vid 4-tiden på morgonen att gå runt i gårdarna och sjunga och trakteras.³² På annat håll i samma socken berättas att nyåret blåstes in av ett kringridande följe med klockaren i täten, bittida på morgonen.³³

Det var en allmän sed att ståndspersoner gjorde nyårsvisit hos högre ämbetsmän. I Stora Åby samlades man för att utväxla välgångsönskningar hos prostern. Frukosten togs där på stående fot, eftersom det snart var kyrkdags. Nyårsdagen firades nämligen med stor musik i kyrkan.³⁴

”Men med Knut var det också som om det fallit en bom för alla nöjena”³⁵ De kvarvarande resterna från det en gång så prunkande bordet avdukades, julpyntet togs bort och spinnrockarna togs ner från vinden. Med tunga bukar, av all mat och dryck, trötta ögonlock efter bristande sovtimmar och värkande fötter efter all dans och lek, återgick man nu till vardagens kneg. Nu hade man de slitsamma oxveckorna framför sig, men förhoppningsvis med goda minnen som gav kraft åt ännu ett arbetsår.

³⁰ Östgöta Correspondenten, 1962. 12. 02

³¹ P:n Nilsson, s 276

³² Rosén, s 57-58

³³ Rothman, s 6

³⁴ Rosén, s 57

³⁵ Ibid, s 59

JULENS MAGISKA KARAKTÄR

Vi vet nu hur julfirandet i Holaveden såg ut till dess yttre skepnad. För att förstå vad högtiden *innebar*, måste vi dock gå djupare in i studiet. Låt oss därför skrapa bort ytan och se vad vi kan finna därunder. Där framträder främst två betydande faktorer, som ger en djupare förklaring till julfirandet, varav den ena är det magiska tänkandet. Med den utgångspunkten kan vi förstå vad julfirandet betydde för dessa människor, egentligen.

Föreställningsvärlden

Det fel man ofta gör när man ska förstå och tolka andra tiders samhällen, är att man gör det med utgångspunkt från sitt eget. Det blir en ofruktbar tolkning, eftersom samhället har förändrats så radikalt och därmed även människornas tankevärld. Därför ska vi försöka undvika att göra det misstaget.

För att förstå dessa människor och deras seder och bruk, måste vi ta oss in i *deras* tankevärld. Där inne framträder det magiska som en stor del av människornas trosuppfattning. Magin var en del av tron, världsbilden och därmed en del av den folkliga kulturen. Man skulle kunna beskriva den som en mentalitet, vilket innebär att det var ett sätt att tolka sin omvärld och förhålla sig till och se på världen. Det var, med andra ord, deras referensram. En referensram får man till stor del av det samhälle man lever i. Man fostras således in i ett tanke- och beteendemönster. Det är utifrån referensramen man tolkar och försöker förstå sin omgivning. Forskningar som gjorts visar att magin som folketro hade stor betydelse i 1800-talets och det tidiga 1900-talets jordbrukssamhällen.³⁶ Magin var alltså något som fördes vidare från generation till generation, som kunskapsstoff.

Hur kom det sig då att magin hade en sådan stor betydelse för dessa människor. En orsak var att den gav förklaringar till det oförklarliga. Där de naturliga förklaringarna tog slut, tog de övernaturliga vid. Människan har aldrig klarat av att leva i en kaotisk värld, som den tenderar att bli om man inte tror sig kunna förstå den och på så vis kontrollera den. Magin gav följaktligen tillvaron en trygghet och struktur.

En andra faktor som gjorde magin så betydelsefull för dessa människor var att den skapade en tro på att framtiden var möjlig att påverka på ett djupare och mer ingående plan än på det rent naturliga sättet. Man blev på så sätt mindre beroende av den nyckfulla naturen och trodde sig ha mera kontroll över sitt liv.³⁷ Detta återkommer jag till, i fördjupad form, senare.

Egentligen anser jag det felaktigt att här tala om övernaturligt, i bemärkelsen, något som inte är naturligt. Det övernaturliga (om vi nu ska använda oss av det ordet), var nämligen lika naturligt som de vetenskapliga tingen. Den enda skillnaden var att den inte var tillgänglig för människorna, det var en del av världen som människan inte tillhörde. Magin var i högsta grad en del av verkligheten. Därför trodde man också verkligen att det var möjligt att påverka

³⁶ B. Horgby, *Egensinne och skötsamhet*, Stockholm 1993, s 208

³⁷ *Ibid*, s 224

framtiden, genom att manipulera den del av världen som kunde styra över den. Att inte försöka utnyttja denna möjlighet, då man hade chansen, ansågs säkerligen både irrationellt och dumt.

Det magiska utgjorde alltså ett sätt att tänka och var en naturlig del av verkligheten. Den låg till grund för allt man gjorde, det vill säga; magin konkretiserades i seder och bruk. Det är följaktligen i denna konkreta form som vi träffar på magin då vi studerar julsederna.

Magin vid jul

Man träffar alltså på magin i konkret form, genom seder och bruk. Faktum är att seder och bruk som kan förklaras som magiskt handlande, förekommer mer vid jul än vid någon annan tidpunkt på året. Hur ska man då förklara detta?

”Inte någon årstid var förr så full av tro på det övernaturliga som jul och nyår.”³⁸ Orden är folklivsforskaren A. Eskeröds. Med viss reservation är jag benägen att hålla med honom. Reservationen består i att jag anser att tron på det övernaturliga fanns med människorna hela året, i allt de gjorde. Jag tror inte man var *mer* benägen att tro på det övernaturliga vid juletid. Däremot har Eskeröd rätt i att magin *tillämpades* mest vid juletid. Vid denna tid tog man kontakt med de högre makterna i större utsträckning än annars. Hur kom det sig då att det främst var julen som var föremål för magin.

En orsak var säkerligen julens karaktär av årsväxling. Av mitt material att döma koncentrerades inte årsskiftet lika mycket till en dag, som det gör nu. Istället var hela julen ett årsskifte. Som en parentes kan nämnas att på medeltiden räknades juldagen periodvis som nyårsdagen.³⁹ Då man stod där, på tröskeln till det nya året, ovetande om vad det skulle erbjuda, hade man nog ett stort behov av att blidka och manipulera de högre makterna.

En annan förklaring till att magin blev mer påtaglig vid jul var tron på julen som en tid då de övernaturliga makterna var i rörelse och blev mer närgångna än vanligt. Det är det första som slår en när man studerar 1800-talets allmogejul. Det finns från Holaväden en mängd berättelser om detta.

Makter i rörelse

Julen fick sin magiska karaktär främst genom tron på att de övernaturliga makterna var lösa då. De som vid jul mest påtagligt gjorde intrång i människornas del av världen av den andra världens varelser, var de döda. Man trodde att de besökte sina forna hem vid jul. Där har vi förklaringen till att julbordet stod dukat hela natten. Man ville vara gästfri mot sina döda släktingar. Av samma anledning sov man på golvet, i halmen och lämnade sina sängar tillgängliga för förfäderna sina. De döda firade också julotta i kyrkan, vilket skedde innan människornas firande. Man var därför noga med att inte komma för tidigt till kyrkan den

³⁸ Eskeröd, s 203

³⁹ Ibid, s 168

morgonen, för då kunde det gå illa, vilket följande berättelse från Holaveden vittnar om: "Mi mors morfar, han hette Åström, han va kyrkevaktare i Åby. Å han va ute på julafta å skulle få brö i gårda. Å han gick hem på kvällen, han va fäll lite dragen också kanhända. Men när han kom te körka, så fick han si, att de lyste därinne. Han tänkte, att han hadde försinkat sej riktigt, så han gick in. Å då va körka full å folk. Men så fick han si en bekant, som va döer inte så långt förut. Å den han vinka åt'en, att han skulle gå ut. Å han språng, å slängde igen döra ätter sej. Men då va di ätter honom allihop, å de blev ett sånt tumlamult; å di rev i klära på'n, så han var tvungen å kränga å sej kappa, annars hadde di la tatt kol på'n. De va la gatemässa di kaller, som han hadde stört. Å te å mä prästen, som sto på predikstolen, va döer. Å kappa den hitta han sen, å ho va precist sönnernoppader."⁴⁰

Ett annat exempel på de övernaturliga makternas rörelse under jul är Odens jakt. Om denna företeelse berättas det om från många håll i Holaveden. Han var ute på jakt med sina hundar varje julnatt. Rätt som det var small det ett skott och så var jakten över.⁴¹

De båda världarna kom alltså närmare varandra vid jul. Naturen blev besjälad och alla ting fick då en högre makt. Det berättas om hur djuren fick förmågan att tala. Det var därför man var så mån om att låta djuren veta att det var jul och ge dem god julförplägnad. Bonden ville ju inte bli förtalad.⁴² De högre makterna överskred alltså gränsen till människornas värld och man tvingades konfronteras med dem.

Skydd mot makterna

Människorna levde med en övertygelse om att det fanns en transcendent verklighet vid sidan av deras egna. Detta var något vardagligt och naturligt. Vid jul, då de övernaturliga makterna överskred gränsen och inkräktade på människornas del av världen, blev man däremot rädd. I vissa delar av landet förbjöds barnen att gå ut vid juletid efter mörkrets inbrott, i rädsla för att något skulle hända dem.⁴³ Med den utgångspunkten kastas nytt ljus över många av julsederna och man blir varse att många av dem faktiskt var försiktighetsåtgärder, ett sätt att skydda sig mot alla makter som var i rörelse:

Elden hade som bekant en central plats i julfirandet. Detta kan ses som ett praktiskt bruk, då julen infaller i årets kallaste och mörkaste period. Det finns dock en annan förklaring till bruket med ljus; som skydd mot onda andar och spöken. Elden var det bästa skyddet, då den hade en magisk kraft att hålla det onda på avstånd.⁴⁴ Det var därför man lät ett ljus brinna hela julnatten. Av samma skäl gagnades bloss till julottefärden. Man lämnade ju stugans trygga sfär, för att ge sig ut i den mörka natten den farligaste tiden på året. Det säger sig självt att man då försökte skydda sig så gott man kunde.

Ett annat exempel på seder som försiktighetsåtgärder, är benägenheten att ha ordning och reda, med alla redskap prydligt upphängda på sin plats, då man avslutat arbetet på julaftonen.

⁴⁰ Rothman, s 10-11

⁴¹ Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala, ULMA, artikelnr K,A4

⁴² Ibid

⁴³ P:n Nilsson, s 166

⁴⁴ Ibid, s 193

Förklaringen till detta ordningssinne var att Jerusalems skomakare, dömd till evig vandring, var ute och gick i julnatten. Denne varelse kunde sätta sig på något redskap som slarvigt lämnats kvar. Om så skedde var detta redskap sen obrukbart.⁴⁵

Säkert finns det även ett otal andra exempel på samma tema. Låt oss lämna det osagt och nöja oss med att kunna konstatera att en mängd av sederna hade en skyddande funktion i julens maktfyllda tid.

Utnyttja magin för gårdens väl

Vi vet nu att man var övertygad om att det fanns en sida av världen med en högre makt, som kunde påverka ens liv. Det var därför naturligt att det var dit man vände sig om man ville påverka in tillvaro.

I jordbrukssamhällets dagar var skörd- och boskapslycka det primära i livet, eftersom försörjningen var avhängig av den. Problemet med den försörjningstypen var att man var så utlämnad åt naturens nycker och hade en sådan begränsad möjlighet att påverka avkastningen på naturlig väg. Att lägga armarna i kors och hoppas på det bästa var dock otänkbart för bonden, eftersom jordbruket ofta var hans enda inkomstkälla. Därför tog han hjälp av de övernaturliga krafterna. Bristen på möjligheten att se framåt och planera, födde alltså en osäkerhet som var grogrunden för magin. Det var nödvändigt att tro att man kunde manipulera sin tillvaro, då det inte fanns något annat sätt att kalkylera sin avkastning på.⁴⁶

Det är med den bakgrunden vi måste se mycket av den magin som uttrycktes vid jul. Det centrala i bondens liv var gårdens avkastning och därför rörde sig ritualerna vid jul, i stor utsträckning om att söka påverka den. Det övernaturliga kretsar alltså mest kring gårdens väl och julen blev en tid då bonden försökte befrämja allt gott.

Ett exempel på en sådan sed som syftade till att främja gårdens avkastning, var den så kallade såkakan: ”Så skulle di baka ett kors utå vörtbrö, som skulle ligga på bordet hela jula, å de skulle di gömma sedan te våren te första gången di to ut krok å oxa; å då skulle alla, djur å mänsker, äta utå’et.”⁴⁷ En såkaka var alltså ett bröd som man inte fick äta av. Det skulle ligga på bordet och samla kraft under den magiska juletiden. Genom att om våren ge brödet till folk och få som arbetade på åkern, förpassades kraften i det till dem. Arbetarna fick således ett krafttillskott, då de behövde det som mest, - då ett hårt och ansträngande arbete låg framför dem.

Man utnyttjade även julbordets magiska kraft vid julen, för att förebygga diverse åkommor som kunde drabba gårdens djur: ”Å så skulle de stå en mugg mä dricka på bordet, som ingen fick dricka å. Å på juldasmöra så skulle piga, när ho kom frå körka, gå in i lagårn, precis som ho va kladder mä salmbok å allt, å tvätta alla oxemanka å kojuvra mä ölet, för då skulle di inte spricka sönnner unner sommarn.”⁴⁸ Sagesmännen betonar alltid att dessa riter hos djuren skulle

⁴⁵ Norrköpings tidningar, 1975. 12. 24

⁴⁶ Horgby, s 232

⁴⁷ Rothman, s 5

⁴⁸ Ibid, s 5

ske direkt efter man varit i kyrkan. Antagligen var det ett sätt att föra julgudstjänstens välsignelse med sig hem. Från grannsocknar berättas till exempel hur bröden fick mer kraft om de togs med till kyrkan under julottan.⁴⁹

Det var inte bara bröden som utnyttjades för att hålla gårdens arbetare i arbetsdugligt skick. Nästan allt överblivet från julen kunde få magisk användning. Ljusen som blev kvar användes till exempel att bota kreaturens sjukdomar med. Sjukdomar berodde nämligen på onda makter enligt folktrons hälsobegrepp. Att förtära eller smörja in sig med ting som fått magisk kraft, var det enda effektiva sättet att hindra de onda makternas inflytande på djuret eller människan i fråga.⁵⁰

Ett annat sätt att hålla kreaturen friska under året var att vattna dem i nordrinnande vatten på annandagen. Detta vatten ansågs ha särskild kraft vid julen och det var av den anledningen man anordnade staffansritterna. Den som kom först till vattendraget fick låta sin häst bli den första som fick åtnjuta det magiska vattnet. Man får anta att denna häst därmed fick den mesta av kraften i vattnet.

Sätten att påverka djuren för gårdens väl, var många. Det kan vara värt att nämna julkärven i sammanhanget. En sådan sattes ju upp vid jul åt småfåglarna. Detta kan te sig konstigt i våra ögon, då bonden var i ständigt strid med dem angående säden på åkern, som de båda envist ansåg sig ha rätten till. Varför kapitulerade då bonden plötsligt. Det var ju som vi vet en allmän sed att vara givmild vid jul. Att detta skulle vara den enda förklaringen till att bondens hytta näve plötsligt förböts till en välkomnande gest är dock inte vidare trovärdigt. Förklaringen får vi istället av folklivsforskaren Bringéus, då han menar att det handlar om en magisk mutning. Vi har nyligen stött på seden att det vid jul rådde en magisk generositet mot djuren. Man gav för att få något tillbaka. Enligt samma princip gav man till småfåglarna, så de inte skulle stjäla säden under kommande år.⁵¹ Detta är också ett exempel på ett magiskt handlande i förebyggande syfte. Man ville försäkra sig om att det skulle gå bra i jordbruket under följande år. Det finns även andra seder av samma karaktär:

Som bekant var julen en givmild tid och det betraktades som en osed att vara snål. Detta utvecklades till en princip, då man sa att ingen fick gå ut med julen. Det vill säga ingen fick gå ut ur stugan utan att ha blivit undfågnad. Även här finns det en magisk dimension på bruket. Om någon gick ut med julen drog det nämligen olycka över gården.⁵² Därför trakterades *alla* som kom in i stugan vid juletid, om så bara med en liten pepparkaka. Här ligger således mycket av förklaringen till jultidens givmildhet; det var av rent egoistiska skäl man så generöst delade med sig av sin julmat.

En annan sed som lade grunden för hur det skulle gå med gården under kommande år var kappkörningen hem från julottan. Syftet med denna var nämligen att den som kom först hem fick först skördat följande år. Om seden berättar en rimkrönika: "Bonden som från kyrkan får, får ej hästen spara. Han så gruvligt bråttom har, vill först hemma vara, ty den som först hemma är, först får säden skörda. Så en gammal sagen ar, som vi alla vörda."⁵³

⁴⁹ Östgöten, 1950. 12. 22

⁵⁰ Horgby, s 232

⁵¹ Bringéus, s 40

⁵² Horgby, s 219

⁵³ P. Gustavsson, *Julberättelser i vintermorkret*, Lund 1994

Orakeltid

Genom att de övernaturliga makterna kom närmare människornas värld blev julen magiskt laddad. Av den anledningen fick människorna mer än annars möjlighet att se in i den andra världen och i framtiden. Mycket som var fördolt för människan i vanliga fall, kunde nu genom syner och varsel uppenbara sig för henne. Julen var alltså orakeltid och det fanns en mängd tecken som vittnade om framtiden. Om man kunde tyda dessa tecken, så kunde man manipulera tillvaron. Det har vi redan sett prov på i bondens försök gagna gårdens framtid. En annan angelägen fråga för honom var hur familjemedlemmarnas framtid tedde sig. Därför aktualiserades frågor om död, födelse och giftemål i det magiska handlandet vid jul. Om vi ska ta och börja med varslerna om död, så kunde det låta så här:

”När di la sej julafton, så skulle di röra om aska i spisen å klappa den jämn. Va de då nåt fotspår på möra i aska, så skulle nån dö de året.”⁵⁴ ”(...)å så skulle di ställa skora unner bort å vänna tårna framför. Å om då nån skulle dö om året, så skulle hanses skor ha vänt sej om morron, så di sto mä tåra utåt döra te.”⁵⁵ Ytterligare ett sätt att förutse dödsfall i gården var att gå ut om julaftons kväll och titta in genom fönstret. Om det då satt någon där inne utan huvud, så skulle denna snart dö.

På samma sätt varslades om födelse och giftemål. Det berättas till exempel att: ”Om nån ville gifta sej, så skulle han gå ut om julnaktvälln å gå omkring bostan tre gånger, å då tredje gången, han gick, så skulle han få si gemålet sitta ve fönstret, när han titte in, å ta för sej å rätter.”⁵⁶

Ett större företag var den så kallade årsgången på julnatten. Genom den kunde man se hur året skulle te sig för hela trakten. Här var det stränga regler som måste åtföljas innan man drog å färde. Först måste årsgångaren förbereda sig genom att sitta i ett mörkt rum, helt ensam utan mat. När mörkret hade sänkt sig över gården så var det dags. Han gick under tystnad, samma runda varje år, som ledde till en korsväg eller kyrka. Under sin vandring såg han allt som skulle hända i trakten följande år. Det var bara de modigaste som vågade sig ut i natten i denna farofyllda tid. Vidare var det bara vissa personer som fick gå årsgång, - de som hade försvurit sig till djävulen. Det var alltså farliga saker man höll på med, men om en årsgångare någon jul undvek att utsätta sig för detta, kom den onde och bankade frenetiskt på dörren och krävde en förklaring. Det ville man ju undvika, så därför pallrade man sig troget ut var julnatt.⁵⁷

Det finns en mängd berättelser om hur man på liknande sätt kunde spå död, födelse och giftemål på gården. Det mesta materialet jag fått fram rör sig om att förutse dödsfall. Det kan för oss te sig konstig att man spekulerade i en sådan sak. I den tidens samhälle var dock inte döden tabubelagd på det sätt som den är idag. Döden var förr en naturlig del av livet. Det svarar dock inte på frågan varför den fick ett sån stor del av frågorna rörande kommande års händelser. Svaret på den frågan anser jag är att finna i den effekt som döden hade för alla på gården: Dödsfall rörde ju om i familjen såväl känslomässigt som praktiskt, - till exempel

⁵⁴ Rothman, s 6

⁵⁵ Ibid, s 4

⁵⁶ Ibid, s 4

⁵⁷ Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala, ULMA, artikelnr K,A4

angående arvsförhållanden och arbetsfördelning. Dessutom var dödligheten relativt stor och det var inte lika vanligt förekommande att man dog av ålderdom som idag. Döden kom plötsligt och det var ofta ovisst vem som var dess nästa offer. Därför var det naturligt att man sökte utröna vem som skulle dö under kommande år, så man var förberedd och kunde planera för följderna av detta. Man kan här anknyta till analysen av gårdens framtid, där man genom magins hjälp utrönte vad som skulle hända och på så vis fick en större möjlighet att planera sin ekonomi. På samma sätt var det med försöken att utröna vad som skulle hända med de sina, vilket gav en viss psykologisk kontroll över livet.

Vi kan nu sluta oss till att mycket av folktron vid jul gick ut på att spå och besvärja framtiden. Bakom många av julens seder låg intresset för och omsorgen om framtiden. Man ville veta hur det skulle gå och på så vis ha möjlighet att gagna de primära intresserna. För bonden innebar det en centrering kring jordbrukets kommande avkastning och familjemedlemmarnas framtid. Man lade all energi på att få kontroll och gagna ett år av sitt liv i taget. Då man tagit sig igenom ett år, tog man nya tag och stod där igen inför det nya året, full av förhoppningar, farhågor och önskningsar.

Det sammanhängande magiska tankesättet

Vi har nu sett olika exempel på det magiska dragen vid jul. För att få ett sammanhang vad gäller tron på det magiska, krävs att vi förenar dessa exempel i en sammanfattande bild. På så sätt kan vi förstå att magin var ett sammanhängande tankesätt.

Vi kan, efter analysen av magins betydelse, sluta oss till dess funktioner: Tron på en transcendent värld förklarade mycket som inte kunde förklaras på vetenskaplig basis. Eftersom människan alltid varit rädd för det hon inte vet någonting om, hade magin därigenom en trygghetsskapande funktion.

Magi innebär att man kan spå och manipulera framtiden. Denna funktion var viktig för människorna i en ekonomiskt och hälsomässigt sett osäker tid. Man fick på detta sätt ekonomisk och psykologisk kontroll över sitt liv. Av denna karaktär är julsederna om årsgång, försök att tyda varsel om framtiden på diverse sätt samt andra liknande seder vi hört berättas om från Holaveden.

På grund av brister i hälsovården, hade magin även funktion som botemedel för diverse sjukdommar. I Holaveden berättades det till exempel om ljusens, såkakans, det nordrinnande vattnets, julbordets och julottans magiska läkekraft.

Vid jul blev magin påtagligare eftersom det var en årsväxlingstid. Dessutom suddades gränsen mellan de två världarna ut vid jul och de övernaturliga varelserna blev mer påtagligt närvarande. Därav har vi berättelserna om de dödas besök i hemmen vid jul, deras julotta, Jerusalems vandrande skomakare, Odens jakt och dyligt. Skyddsåtgärder mot dessa var nödvändiga, vilket visas i bruken med ljus som brann hela julnatten, julblosser till julottan och liknande seder.

Detta var vad det sammanhängande magiska tankesättet gick ut på. Den magiska dimensionen trädde fram och blev den dominerande vid jul. Det finns en uppsjö av berättelser om det magiska vid jul. Alla rör sig de kring försörjningen och familjelyckan, varför jag begränsat mig till att ge belysande och vanligt förekommande exempel på detta.

JULENS SOCIALA KARAKTÄR

Vi har nu fått en djupare förståelse för julsederna ur ett magiskt perspektiv. Den andra ingången som visat sig fruktbar är att se julfirandet ur ett socialt perspektiv. Av det har jag fått fram hade julfirandet även en social funktion, dels för att markera vänskapsband, dels för att få ett avbrott från vardagen.

Naturligt med stark gemenskap

För att förstå vad julfirandets kollektiva karaktär innebar, måste vi först förstå vad kollektivet innebar för den tidens människor. Vi måste ha i åtanke att 1800-talets samhälle präglades av bystrukturer, eller nyss upplösta sådana. Byarna hade inneburit ett gemensamt arbete och gemensamt ägda egendomar. Detta satte sannolikt inte bara sina spår geografiskt och ekonomiskt, utan även mentalt. Den privata sfären delades med grannarna och byn var det större hemmet. När så byarna splittrades förändrades den ekonomiska och geografiska organisationen radikalt. En inrotad mentalitet är dock inte lika förändringsbenägen. Det är bara inte troligt att man praktiskt taget över en natt började se och förhålla sig till kollektivet på ett helt annat sätt än i det tidigare bysamhället. Den starka gemenskapen förblev den självklara umgängesformen. Traditionen att göra och uppleva allt tillsammans, som en enhet, var väl rotad hos människorna och förändrades således inte till en början, då de yttre förhållandena gjorde det. Detta påstående stämmer väl överens med mitt material, som sträcker sig över hela 1800-talet och inte vittnar om någon förändring i festsedernas kollektiva karaktär. Det starka kollektivet förblev alltså den dominerande umgängesformen och det man identifierade sig med. I princip allting utgick därifrån, så även julfirandet. Kollektivet bar således upp julfirandet.

Julens sociala karaktär

Det har nu antytts att julen var av en social karaktär, så låt oss titta lite närmare på den aspekten av julfirandet. Det har framgått att kollektivet spelade en stor roll för utövandet av traditioner. Julen var således en social högtid, som byggde på att människorna kom samman. Sockenorganisationen var viktig för festsederna, eftersom den, i sin egenskap av festgrupp, skapade en fast ram för sedvänjorna.⁵⁸

Kollektivet upprätthöll och skapade julsederna. Detta kan jag konstatera av mitt material, då sagesmän med vitt skilda yrken och från olika sociala klasser firat jul på i princip samma sätt. Faktum är att de firat julen förvånansvärt likartat. Så fort jag vidgat mina vyer och sett utanför Holaveden och Östergötland, har jag dock mötts av en mängd andra traditioner och sedvänjor, några i direkt kontrast till Östergötlands seder. Detta tolkar jag som att julfirandets olikheter var mer geografiskt betingade förr. Hur man firade jul berodde först och främst på var man bodde. Detta berodde alltså på att kollektivet i så stor grad var inblandat i julfirandet.

⁵⁸ Eskeröd, s 216

Julens sociala dimension är påtaglig och konkret. Man kan se den praktiskt taget under hela perioden, från förberedelserna till man dansade julen ut vid Knut (, med undantag för juldagen). För att förstå vad den sociala dimensionen hade för syfte ska vi titta närmare på två seder som kan belysa detta, nämligen gåvoseden och bjudningarna.

Gåvor gav man till släkt och vänner. Det innebar att julklapparna knöt samt bekräftade släkt- och vänskapsband. Gåvorna var som länkar i en kontaktkedja.

På samma sätt var det med julgillena. Till dem bjöd man släkt och vänner och manifesterade således samhörigheten. Julgillena var en folkliga umgängessed och julen en föreningshögtid.

Av detta kan vi sluta oss till att man var noga med att markera sin tillhörighet. Det var förenat med social prestige att få många julklappar och inbjudningar till kalas. Likadant var det med staffansföljerna och andra som gick runt i gårdarna vid jul. Man kunde till och med ha listor över antal utklädda besökare.⁵⁹ På detta sätt fick man det svart på vitt om man var populär i bygden eller inte. Sederna utgjorde alltså en måttstock på den sociala integrationen. Att inte få del av det som nämnts var liktydigt med utanförskap.

Vikten av den sociala högtiden

Vi har nu förstått att julen var en gemenskapens högtid och att det var viktigt att vara en del av denna gemenskap. Vad vi inte kan förstå är vikten av denna integration. *Varför* var det så viktigt att vara med i kollektivets festseder?

För att förstå det måste vi göra oss en bild av deras samhälle. De var inte på långa vägar så mobila som vi är idag. Umgänge och vänner måste rekryteras ur traktens folk. För socialisation var man beroende av grannarna och därför var det nödvändigt med goda relationer till dem, om man inte ville stå utan vänner. Dessutom kan man återknyta till redan förda argument om hur kollektivet var en naturlig del av människans liv. Den gav uttryck för en kulturell identitet.

En annan orsak till varför det var så viktigt att vara delaktig i julens gemenskap, var bristen på en offentlig social grundtrygghet. Det Sverige man då levde i var ännu inte präglad av en trygg folkhemsidéologi och en utvecklad offentlig sektor. Detta innebar att det i stor utsträckning låg på en själv att ansvara för sin grundtrygghet.

Socialvården fanns inbyggd i kollektivets seder och det var därför det var så viktigt att vara en del i detta. Det har ju tidigare framgått att man hade som sed att skänka julmat till tiggare och andra fattiga. Om detta berättar en prostson i Holaveden: "Äfven högarne på barnens julbord rördes knappast, med undantag af pepparkakorna och *russin*en i julkusarna, hvilka vanligen försvunno redan julaftonen, och samlades detta bröd ihop jemte hvad var kvar af den kokta skinkan, bringan, köttkorfen o. s. v. och skickades upp i fattigstugan, der det blef kalas på kvarlevorna."⁶⁰

⁵⁹ Bringéus, s 66

⁶⁰ Rosén, s 60

Kollektivet kunde av allt att dömma inte negligeras utan att man då riskerade att bli en utböling och därmed mista sin sociala trygghet. Även i deras samhälle sköttes således den sociala grundtryggheten på kollektiv väg, men genom traditioner istället för institutioner.

Det är ur den synvinkeln man måste se julens slöseri med mat och dryck. Det kan ses irrationellt att man, då man så ofta hade små marginaler, bjöd på stora julkalas med mat och dryck i överflöd, istället för att spara det tillfälliga överskottet i en långsiktig ekonomisk planering. Detta var dock ingen irrationell handling, snarare tvärtom. Det var nämligen en investering i socialt anseende och socialt utbyte. Man transformerade således bara ekonomiskt kapital till socialt, liksom vi avsätter pengar till en offentlig sektor.⁶¹ Det sociala utbytet var nödvändigt, eftersom det utgjorde det informella nätverket, i en tid då det inte fanns något egentligt formellt.

Ett skådespel

Julen var sålunda en social institution. Genom sederna uttrycktes en vilja till samgående, som var nödvändigt förr, dels för trevnaden och integrationen, dels för den sociala grundtryggheten. Vikten av kollektivet var stort, eller rättare sagt beroendet av kollektivet. Den dimensionen av julfirandet kan vi nu lämna och istället rikta blickarna mot vad julfirandet som fest betydde för människorna. För att förstå det måste vi studera festens karaktär, vad den gav uttryck för.

Först kan det vara fruktsamt att ställa festen kontra vardagen.

För en bonde på 1800-talet var arbetet den röda tråden i livet. Allting var relaterat till hans arbete. Så även ledigheten och festen, vilka var fördelade i förhållande till arbetet. Festen hade sin förankring i naturåret och i arbetslivet. Den var ett välkomnande och nödvändigt avbrott i vardagens slit och bekymmer.⁶² Vi har sett hur festerna karaktäriserades av dans, lek och stöj och ett frosseri i mat och starka drycker. Detta ger alltså uttryck för denna kontrast som var nödvändig för att orka med vardagens slit.

Då julens festtid började gällde andra normer än det vanliga. Festen var ett sätt att umgås, men man umgicks på ett annat sätt än till vardags. Man klädde sig i andra kläder, åt annan mat, sjöng andra sånger och framförallt uppträdde man på ett annat sätt. Inte var det till vardags acceptabelt att frossa i mat och dryck, för att inte tala om seden att springa runt i djurhuvuden och tugga mat.

Att det vid jul råde andra regler än de vanliga, innebar bland annat att man hade större frihet att säga vad man tyckte. Med skydd av seden kunde man ventilera sina åsikter. Det blev väldigt påtagligt genom seden att på annandagsmorgon städa eller skräpa ner i grannarnas ladugårdar. Man kunde även strunta i att bjuda en illa omtyckt granne eller sjunga nidstrofer åt honom då julföljerna gick sin rond i gårdarna. Sederna har följaktligen gått ut på att hedra eller förnedra. De fungerade som traktens dolda samvete

Ett annat bruk som belyser hur man frångick vardagens normer är hur leken och buset fyllde de vuxna karlarnas göromål vid jul: Lusten att tavla med allt man företog sig var alltid närvarande. Vi har hört om kapploppningen hem från julottan och staffansritten, liksom hur man sökte

⁶¹ Horgby, s 271

⁶² Bringéus, s 10

överträffa varandra i matväg vid julgillena. Man kastade sig in i en lek, som gjorde momenten glädje- och spänningsfyllda och prestigeladdade. Av den anledningen gav julens seder ofta upphov till spektakel, då man, i lekens skämtsamma skepnad, försökte försvåra för varandra. Det berättas om hur man vid den bråda hemfärden från julottan plötsligt märkte att en skakel fattades, eller när man stolt skulle resa sin ståtliga julstång funnit att toppen var avsågad. Julen var en tid där man tilläts att vara barn på nytt.

På julen betedde man sig alltså på ett annat sätt än till vardags. Man skulle kunna beskriva det som ett skådespel, som alla med förtjusning kastade sig in i. För att förklara detta fenomen kan vi återknyta till början av stycket, där det framgick att festen var en nödvändig kontrast till vardagens slit. Om detta vittnar följande citat: "Och de gamla voro icke stort bättre de heller; när gubbarne (...) började brygga och togo i ring och dansade omkring och sjöngo varen välkommen Jöns Andersson, eller någon annan gammeldags visa, så kunde man knappast tro att detta var samme allvarsamme män som med undantag af denna karnevalstid så förträffligt skötte sin jord eller sina masugnar eller sina embeten och sysslor."⁶³

Med julnöjena skapade man sålunda en annan värld, i en flykt från vardagen. Det var helt enkelt fråga om ren eskapism.

⁶³ Rosén, s 59

SAMMANFATTANDE SLUTSATSER

Nu har vi förstått innebörden av julfirandet i Holaveden under 1800-talet, genom att studera det utifrån tre perspektiv: Den yttre karaktären, den magiska karaktären samt den sociala karaktären. För att få en överskådlig och klar bild av slutsatserna, är det dock nödvändigt att sammanfatta dem. Låt oss därför sammanföra de tre olika karaktärerna till en, för att få en fullständig och enhetlig bild av julfirandet.

När vi nu ska betrakta julens seder har vi en bredare kunskapsbakgrund än vid den tidigare studien, som därför begränsade oss till att utreda julens yttre form. Nu vet vi lite mer om hur dessa människor tänkte. Man hade en annan världsbild och trosuppfattning än nu. Det fanns två dimensioner av världen; en som tillhörde människorna och en som tillhörde de högre makterna. Magin var en naturlig del av verkligheten. Denna tro levde man ständigt med. I konkret form möter vi den i seder och bruk.

Vid juletid kom de övernaturliga makterna i rörelse och gjorde intrång på människans del av världen. På så sätt fick människornas värld nu något av den andra sidans magiska karaktär.

Vi vet också att kollektivet betydde så mycket mer för den tidens människor. Det var den naturliga umgängesformen och gav en kulturell identitet. Därtill var man beroende av ett socialt nätverk, eftersom det stod för ens trevnad och sociala trygghet, i en tid där de formella nätverken var få och de informella dominerade.

Dessutom inser vi nu festens betydelse för arbetsåret. Den behövdes som avbrott i vardagen, för att kunna koppla bort arbetets slit och bekymmer. Den fungerade som en ventil för åsikter och legitimerade en flärdfullhet, vilket annars inte var tillåtet. Julen var som ett skådespel, där man inte spelade sitt vardagliga jag.

Vi har sålunda en rikare kunskapsbakgrund, som kastar ett nytt ljus över julfirandet och avslöjar det som förr varit dolt i skuggor. Med dessa nyförvärvade kunskaper, får julfirandet i Holaveden under 1800-talet en annan karaktär. Låt oss därför ta om det från början:

Julen inleddes med en mängd förberedelser, som tog sin början redan på sommaren. Det hårda slitet gav upphov till att gården blev i ett exemplariskt skick av renlighet och ordning. Detta var effektuerat av att de övernaturliga makterna var i rörelse vid juletid, däribland Jerusalems skomakare. Om han satte sig på något som inte var iordningställt blev detta sen obrukbart.

Man blev skrämmd av att den andra sidans varelser gjorde intrång i människornas värld och man tände ljus och brasa inne i stugan, för att hålla de onda makterna på avstånd. Så ogästvänlig gick det dock inte an att vara mot sina döda släktingar, som gjorde påhälsning i sina forna hem om julnatten. Sängar och julbord lämnades därför till deras förfogande, själv sov man i halmen på golvet och lät julbordet stå dukat under hela natten.

Då helgen inleddes vid julaftons kväll, skulle friden sänka sig över gården. Nu blev det ett abrupt slut på allt knog. Hädanefter var allt arbete tabubelagt, eftersom det nu inleddes en festperiod. Festen var ju en nödvändig frizon från allt arbete och vardagliga bekymmer. Av samma anledning var kvällsvarden ett frosseri i färsk mat och starka drycker. Man tilläts att under julen festa upp det tillfälliga överskottet, utan moraliska betänkligheter.

Även djuren trakterades rikligt på julaftonen, eftersom de i julnattens magiska tid kunde tala.

Bonden smickrade in sig hos kreaturen för att undvika att bli baktalad. Insmickrande förhöll han sig även till småfåglarna, genom att alltid sätta upp en kärve till dem vid jul. På så vis försökte han muta dem till att låta bli nästa års skörd.

Givmildhet var något man visade alla vid jul. Seden att man inte fick bära ut julen, innebar att alla som kom till gården måste trakteras. Anledningen till att ingen fick bära ut julen var att det ansågs dra olycka över gården och det kunde man inte riskera.

När så kvällsvarden var avslutad, utbyttes det julklappar. Man gav och fick julklappar från sin bekantskapskrets och försäkrade sig på så sätt om sin sociala integration. Den var viktig för att inte stå utan vänner och social trygghet.

När mörkret hade sänkt sig över gården, smög sig årsgångaren sig försiktigt ut, för att utröna vad som skulle hända i trakten under nästa år. Mer amatörmässiga siare letade efter tecken i askan från elden, i skornas placering under bordet och om det satt någon huvudlös person vid julbordet. Man fick passa på att utröna gårdens och familjens öden vid juletid, eftersom den, i sin karaktär av årsväxling och magi, var en oraklets tid. Den annars så tydliga gränsen mellan de två världarna var nu utsuddad, vilket gav även människorna förmågan att se och påverka framtiden. Tron att man hade kontroll över sitt öde, var nödvändig för att man skulle kunna planera sitt liv ekonomiskt, praktiskt och psykologiskt. Då visste man på förhand hur det skulle gå med försörjningen, de giftasmogna barnen och om döden skulle ta någon i familjen.

Så var julafton till ända och man la sig i halmen och slumrade tryggt i skydd av ljusen. Sovtimmarna blev dock inte många, då man tidigt nästa morgon måste vara i kyrkan för julottan.

Det var riskfyllt att ge sig ut i mörkret i årets farligaste tid och därför beväpnade man sig med bloss. Dessutom fanns risken att man var ute för tidigt och därför skulle se de dödas julotta, som de firade några timmar före de levande.

Den spänningsladdade stämningen fanns även på hemfärden, men av en annan anledning. Man hade som bekant kapplöpning då. Här stod gårdens lycka på spel, eftersom försten hem skulle få först skördat kommande år. Därför utvecklades ofta detta till rena vansinnesfärderna.

Väl hemma gick man till stallet och gav djuren av det som stått på julbordet under natten. På så sätt utnyttjades kraften från både julnatten och kyrkan, för kreaturens väl. Delar av kraften sparades också, för att användas då det behövdes under året. Det sparades till exempel ljusstumpar, för att användas om någon blev sjuk. På samma sätt sparades såkakan till våren, då man hade ett hårt arbete framför sig och därför var i behov av extra kraft.

Resten av juldagen ägnades sen åt eftertanke och kontemplation, eftersom det var den största kyrkliga högtiden på året.

På annandagens morgon skulle man upp i ottan igen. Den här morgonen var anledningen att mocka och städa i ladugården hos omtyckta grannar samt stöka till hos sådana man ogillade. Festens och spektaklernas tid hade nu inletts, där det rådde andra normer än de gängse. Det legitimerade denna konkreta åsiktsventilation, liksom det legitimerade seden att maskerade gå runt i gårdarna och gyckla för att samla ihop medel till lekstugor.

På annandagen hade man också som sed att rida kapplöpning till ett nordrinnande vattendrag och vattna hästarna. Naturen var ju besjälad under julen, så detta var ytterligare ett sätt att utnyttja den magiska kraften för djurens gagn.

Dessutom var det ett uttryck för den allmänna tävlingslusten, som var närvarande i allt man gjorde vid jul. Genom den fick förpliktelseerna ett drag av den glättighet som ju skulle präglade festperioden. Alla julens moment var av denna gemensamhetskaraktär, eftersom det var det naturliga sättet att utföra saker på. Kollektivet bar alltså upp julfirandet.

På annandagen började julkalasen. Man bjöd in släkt och vänner, för att äta, suppa, leka och dansa. Bjudningarna hade som uppgift att bekräfta och knyta vänskapsband. Slöseriet på mat och dryck var ett sätt att investera i ett socialt anseende och utbyte.

Festens andra syfte var att den skulle få människorna att glömma vardagens slit och problem. Festen skulle lätta upp stämning och sinne. Man glömde sitt vardagliga liv för en stund och gav sig in i ett annat liv, där man åt andra rätter, sjöng andra sånger, klädde sig i andra kläder och var en annan människa. Folket gav sig in i ett skådespel, där alla var både åskådare och aktörer.

Av allt detta kan man sluta sig till en viktig slutsats: Julsederna var meningsfulla. De gav uttryck för människornas verklighet och var i högsta grad betydelsefulla för dem. Julfirandet konkretiserade och uppfyllde önskningar man hade och därmed blev den magiska och sociala dimensionen mycket påtaglig. För bonden centrerades önskningarna till det som var av vikt i hans lilla värld; gårdens välgång för försörjningen, familjemedlemmarnas framtida öden samt att det var ett uttryck för behovet av den sociala gemenskapen och ett firande av den samma. Kort sagt kan man säga att i och med julen gick man in i en värld av magi och festyra, vilket i grunden bottnade i de elementära livsbehoven. *Det* är vad julfirandet i Holaveden under 1800-talet egentligen handlade om.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖTECKNING

Otryckta källor

- * Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala (SOFI), ULMA, artikelnr K,A4

Tryckta källor och litteratur

- * Bringéus, Nils Arvid; *Årets festseder*, Södertälje 1976
- * Brolin, Hugo (red); *Ödeshög genom seklerna*, Skeninge 1968
- * Eskeröd, Albert; *Årets fester*, Borås 1973
- * Gustavsson, Per; *Julberättelser i vintermörkret*, Lund 1994
- * Horgby, Björn; *Egensinne och skötsamhet*, Stockholm 1993
- * Mjölby tidning, 1952. 12. 03
- * Norrköpings Tidningar, 1975, 12. 24
- * P:n Nilsson, Martin; *Årets folkliga fester*, Uppsala 1936
- * Rosén, Johan Magnus; *Några minnesblad*, Stockholm 1877
- * Rothman, Sven; *Östgötska folkminnen*, Lund 1941
- * Östgöta Correspondenten, 1940. 12. 11, 1962. 12. 02, 1976. 12. 11
- * Östgöten, 1950. 12. 22, 1957. 12. 19, 1976. 12. 02

Omslagets bild är hämtad från Bringéus, s 45

Citatet efter innehållsförteckningen är hämtat från Brolin (red), s 121